

Hoop als drijfveer

Patrick Nullens, Martijn Burger, Steven van den Heuvel en Emma Pleeging

samenvatting

'Caritas' kan worden opgevat als een vorm van vertrouwen. Als zodanig is het verbonden met andere vormen van vertrouwen, zoals hoop. Naast liefde en geloof, is hoop een van de drie christelijke kerndeugden. Ze zijn onafscheidelijk met elkaar verbonden. Ze zijn niet alleen deugden die ons handelen richting geven, het zijn ook drie eigenschappen van de mens. Deze stelling wordt in het eerste deel van het artikel onderbouwd. Vervolgens richten de auteurs zich op het belang dat hoop heeft voor het economische leven – en voor economen. Daaruit blijkt dat hoop een niet te onderschatten drijfveer voor innovatie en groei is. Hoop geeft ons ook de nodige veerkracht, ofwel vertrouwen, wanneer alles tegen lijkt te zitten. Economische theorieën en managementmodellen die deze antropologische gegevenheid onderschatten, missen niet alleen een belangrijk drijfvermogen, maar zullen ook vastlopen in een inhumane systeem.

Inleiding¹

1] De auteurs danken de Goldschmeding Foundation voor de financiële ondersteuning van het onderzoek.

Dit themanummer richt zich op het belang van 'caritas' voor de economie, of (meer specifiek) op de verhouding tussen liefde, geluk en de markt. Een artikel over hoop lijkt daar in eerste instantie niet bij te passen; hoop en liefde zijn immers twee verschillende deugden. In dit artikel zullen wij echter verdedigen dat alhoewel caritas van hoop te onderscheiden is, beide begrippen als gedeelde basis vertrouwen hebben.

Een hedendaagse illustratie van deze verbinding tussen hoop en vertrouwen is de verkiezingsoverwinning van Barack Obama in 2007. Zijn campagne als Amerikaanse presidentskandidaat werd gekarakteriseerd door een sterke focus op hoop – hoop op verandering ('change') die zou leiden tot een beter Amerika of zelfs tot een betere en meer liefdevolle wereld ('Yes, we can!'). Toen hij in 2009 de Nobelprijs voor de Vrede ontving, vermeldde het comité dat 'slechts zeer zelden een persoon in dezelfde mate als Obama de aandacht van de wereld heeft getrokken en haar bevolking hoop op een betere toekomst heeft gegeven' (Nobel Media AB, 2015).

Hoewel we nog moeten afwachten of Obama de geschiedenisboeken in zal gaan als nieuwe baken van hoop, suggereert de eens zo immense populariteit van Obama dat hoop een krachtig wapen kan zijn in moeilijke tijden en mensen kan verbinden. Ook laat het zien dat hoop altijd vertrouwen veronderstelt en andersom. In tegenstelling tot bijvoorbeeld optimisme over de toekomst, impliceert hoop altijd onzekerheid; we hopen

immers niet op iets dat al vastligt. Ook de gehoopte toekomst die Obama zijn kiezers voorspiegelde, kon hij niet garanderen. Hij kon zijn aanhangers alleen vragen te vertrouwen op zijn vermogen de wereld te verbeteren. Vertrouwen vergt dus ook altijd een ‘sprongetje van geloof’, een hoop dat dit vertrouwen niet zal worden beschaamd.

Voor Immanuel Kant, de verlichtingsfilosoof bij uitstek, is hoop een morele plicht – ook wanneer we er geen reden toe hebben. ‘Wat mag ik hopen?’ is volgens hem een van de vier belangrijke voorwerpen van filosofisch onderzoek, naast ‘Wat kan ik weten?’, ‘Wat mag ik doen?’ en ‘Wat is de mens?’ (Kant, 1961, p. 645). Maar wat is nu eigenlijk hoop? En waarom zouden economen zich met hoop moeten bezighouden?

In dit artikel trachten we enkele verkennende stappen te zetten. Daarbij betogen we dat hoop niet alleen een belangrijke rol speelt in de economie, maar ook van groot belang is op maatschappelijk, religieus en psychologisch vlak. Dit artikel beoogt een ‘breed’ begrip van hoop te ontwikkelen, waarin recht wordt gedaan aan de veelzijdigheid van het concept. Hierbij trachten we de theologie en filosofie te verbinden met economie en andere wetenschappelijke perspectieven, waaronder de psychologie. Uit onze uiteenzetting zal blijken dat economische theorieën en managementmodellen niet voorbij kunnen gaan aan de menselijke ervaring van hoop, waarin uiteindelijk emoties – naast cognitie – een centralere rol zouden moeten krijgen en waarin het begrip vertrouwen en sleutelpositie inneemt. Daarmee brengt hoop het besef van een meer multidimensionale werkelijkheid in de economische theorie.

opbouw-artikel

Hoop in de geschiedenis van het westerse denken

Theorieën over hoop in onze westerse beschaving putten uit drie belangrijke culturele bronnen: het antieke Grieks-Romeinse denken, het joods-christelijke denken en het verlichtingsdenken. In de klassieke wereld wordt hoop vooral negatief geduid en zeker niet als deugd geprezen. De mens is een speelbal van de goden of van het lot.

Bekend is de Griekse mythe over de nieuwsgierige vrouw Pandora. Zeus gaf als huwelijksgeschenk aan de domme Epimetheus en Pandora, zijn pasgetrouwde vrouw, een kruik waarin alle ongelukken die de mensheid teisteren zaten opgesloten. Zolang het vat gesloten bleef, konden ze niemand treffen. Maar Pandora kon haar nieuwsgierigheid niet bedwingen en ze opende het vat. Toen ontsnapten alle rampen, ziekten en zorgen. De ellende verspreidde zich over de aarde en aan het kommerloze bestaan van de mensen was een einde gekomen. Pandora klapte snel het deksel dicht, maar alleen de hoop zat nog in het vat. Vandaar dat onder de hevigste rampen die de mensen op aarde teisteren, de hoop nog alleen resteert.

Het verhaal is tragisch en duidt op hoop als zijnde een vergiftigd geschenk; iets dat onze ellende alleen maar verlengt. Deze negatieve gedachte over hoop als valse troost werd door Friedrich Nietzsche opgepakt. Hij stelt dat hoop bijna het ergste kwaad is. Volgens hem is het puur bedrog en is het enige resultaat van hoop dat het het lijden van de mens verlengt (Nietzsche, 1964).

Tegenover deze negatieve visie op hoop staat de opvatting van hoop in het joods-christelijke denken (Mittleman, 2009). Hoop wordt door joden en christenen gezien als een terechte, realistische houding van verwachting, gezien het geloof dat God een goede toekomst voor zijn volk heeft. Er is de voortdurende verwachting van een messiaanse tijd of vrede rijk op aarde, die bepalend is voor de joodse geschiedopvatting. In het jodendom is er het verhaal van de bevrijding uit de verdrukking van de slavernij en de voortdurende verwachting van de Messias.

Het christelijke geloof heeft eenzelfde verwachting van een messiaans rijk dat aan het einde van de geschiedenis baan breekt. Voor de christenen wordt hoop gegarandeerd door de verrijzenis van Christus en de aankondiging van Gods koninkrijk (Wright, 2008). Zo ligt het christendom mede ten grondslag aan de westerse gedachte van voortuitgang (Nisbet, 1980; Benoist, 2003; Dooyeweerd, 1979). Voor de christen is God niet alleen de god van liefde, maar ook de god van de hoop (Romeinen 15:13). Zoals Augustinus het verwoordt: 'Het is alleen de hoop die ons waarlijk tot christenen maakt' (De stad Gods, VI, 9).

Christelijke theologen hebben steeds het belang van hoop benadrukt. Maar in het verleden werd het vaak vervormd tot een passieve hoop in een hiernamaals; een doekje voor het bloeden, een absurd geloof dat tegen alle feiten ingaat. Sterker nog, vaak werd de kaart van angst uitgespeeld, zelfs met commerciële doeleinden. In de late middeleeuwen, bijvoorbeeld, stelde de katholieke kerk dat zondaren hun straf in het vagevuur konden verminderen, door het kopen van aflaten. Die aflatenverkoop heeft op zijn beurt geholpen om de Sint-Pietersbasiliek in Rome te sponsoren. Hier kan met spreken van een soort smakeloze crowdfunding avant la lettre.

De reformatie van de zestiende eeuw zou zich verzetten tegen dit misbruik en tegen de foutieve theologie die erachter ligt. De reformatie stelde dat de mens alleen door geloof gerechtvaardigd wordt. Dit heroriënteerde de hoop voor protestantse christenen, maar deze was vervolgens wel vooral gericht op het persoonlijke zielenheil, als een troost voor de dagelijkse ellende.

Een ander probleem met de christelijke conceptie van hoop is dat hoop werd gereduceerd tot alleen een geloofsdeugd, gericht op God, en daardoor volledig los kwam te staan van andere klassieke deugden (zoals rechtvaardigheid en moed). Die scheefgroei zien we onder meer bij de middeleeuwse theoloog Thomas van Aquino.

Gelukkig is hier in de laatste decennia ook in de christelijke theologie een belangrijke correctie op gekomen. Hoop is relevant voor het omgaan met de moeilijkheden van het dagelijkse leven en de uitdagingen van de maatschappij. God werkt concreet in de geschiedenis en hij zet hiervoor ook mensen in, gelovig en ongelovig. Hoop, verantwoordelijkheid, ethiek en gerechtigheid horen bij elkaar (Moltmann, 2010; Wright, 2009; Bauckham, 1999; Wolterstorff, 2004). Het ultieme of laatste van Gods koninkrijk heeft een concrete betekenis voor het voorlaatste, het leven hier en nu (Bonhoeffer, 2012).

Deze spanning tussen het reeds en het nog niet, maakt christelijke hoop ambivalent. Deze ambivalentie zien we bijvoorbeeld terug in het Onze Vader, door de eeuwen heen en wereldwijd hét gebed van alle christenen. Men bidt enerzijds: 'Uw koninkrijk kome, uw wil geschiede op aarde zoals in de hemel', en vervolgens anderzijds: 'Geef ons heden ons da-

gelijks brood.' Beide zijn uitdrukkingen van hoop. Hoop op lange termijn – die tot uitdrukking komt in het gebed om Gods koninkrijk – en hoop voor morgen, op ons dagelijks brood.

De verlichting heeft de joods-christelijke lineaire kijk op de geschiedenis en dus ook op hoop gesecculariseerd (Nisbet, 1980; Benoist, 2003). Francis Bacon staat symbool voor het geloof in wetenschappelijke vooruitgang en een nieuwe vorm van technologisch utopisch denken, in zijn *Nova Atlantis* (Dijksterhuis, 1950). De vooruitgang was niet langer een werk van God waarbij hij mensen gebruikte. Integendeel, vooruitgang en dus ook hoop waren volledig afhankelijk van de rationele mens die de mogelijkheden van de natuur gebruikt. Niet

geloof, gebed en goede werken zijn bronnen van hoop, maar wetenschap en technologie. Geïnspireerd door vooruitgang en toename van welvaart prijst men de sterk moti-

verende kracht van hoop voor economische groei. Het is als een soort olie die de raderen van de industriële machine doet draaien. John Stuart Mill merkte daarover op: '(...) a hopeful disposition gives a spur to the faculties and keeps all the working energies in good working order' (Mill, 1874/2013, p. 247).

Het belang van hoop voor de samenleving kreeg grote aandacht bij de marxistische filosoof Ernst Bloch, in zijn meerdelige *Das Prinzip Hoffnung* (Bloch, 1977). Volgens hem gaat het bij hoop niet zomaar om dromen en ideologieën, maar om een 'begrepen hoop' die in de wereld zoekt naar mogelijkheden tot verbetering van ons noodlot. Aangezien Bloch te typeren is als marxistisch filosoof, hoeft het ons ook niet te verbazen dat het er voor hem vooral om gaat de wereld concreet te veranderen. Ernest Mandel (2002) onderstreept bijvoorbeeld dat in Blochs visie hoop altijd verbeelding en de anticipatie van een ideaal omvat, maar ook het vermogen om reële doelen te stellen. Het is om die reden dat Bloch hoop omschrijft als een wezenskenmerk van de mens. Wat ons menselijk maakt, is de verbeelding van een betere wereld (in Blochs geval: zonder kapitalisme), de hoop om deze te bereiken en het vermogen om er op realistische wijze over te denken en aan te werken. De verbeeldende mens (*Homo imagnosus*) is mens omdat hij hoopt (*Homo sperans*).

Onze zoektocht naar de betekenis van hoop kan dus uit rijke tradities putten. Het joods-christelijke denken wordt getypeerd door een onderscheid tussen concrete hoop hier en nu, dat zich laat inspireren door de gedachte van Gods Koninkrijk en zijn gerechtigheid. Tegelijkertijd waarschuwen de klassieke wereld en Nietzsche ons voor een illusionaire hoop die ons verdooft en passief maakt. Ten slotte constateren we dat in de moderniteit hoop belangrijk blijft; het is dan echter wel een hoop die gevoed wordt door wetenschap en technologie.

Hoop is een niet te onderschatten drijfveer voor innovatie en groei, en geeft ons tevens de nodige veerkracht

Hoop als collectieve emotie in de economie

Moderne wetenschap ziet hoop echter niet langer alleen als drijvende kracht van technologische ontwikkeling. In toenemende mate is hoop een onderwerp van onderzoek geworden, onder andere in de economische wetenschappen. De gedrags- en gelukseconomie zijn zelfs gefundeerd op het idee dat ons gedrag, en daarmee onze economie, niet enkel door objectieve omstandigheden (zoals inkomen of veiligheid) wordt beïnvloed, maar juist ook door de subjectieve ervaring van onze omgeving. Hoop speelt hierin een belangrijke rol.

De econome Esther Duflo (2012) benadrukt bijvoorbeeld dat wanhoop ervoor kan zorgen dat mensen die in armoede leven, gevangen blijven in een 'poverty trap'. Zij zullen bijvoorbeeld niet investeren in hun toekomst, wanneer zij er niet in geloven dat dit iets voor hen oplevert. Zo bleken arme Bengaalse boeren niet bereid om voor 8 dollar een buskaartje te kopen om naar werk te zoeken in een nabijgelegen stad, maar deden zij dit wel als zij met een gegeven kaartje eenmaal naar de stad waren gereisd en daar gemiddeld 100 dollar hadden verdiend. Een kleine ingreep kan mensen dus al het perspectief bieden dat hen aanspoort te investeren in hun toekomst.

Onderzoek uit de psychologie en neurowetenschappen laat bovendien zien dat wanhoop onze besluitvorming nadelig beïnvloedt. Pessimisme en depressiviteit beperken ons zicht op langetermijndoelen en daarmee de kans dat we keuzes maken die armoede kunnen verlichten. Wanhoop en armoede houden zichzelf zo in stand. Andersom kan hoop ook een positief effect hebben en armoede verlichten.

Zo vond Duflo in een veldexperiment dat de positieve effecten van een microkrediet veel groter waren dan enkel kon worden toegeschreven aan de veranderde financiële omstandigheden. In dit experiment kregen arme boeren activa ter waarde van een paar honderd dollar (in de vorm van een koe, geiten, kippen of ander vee) tot hun beschikking. De onderzoekers vonden dat deze boeren 40 procent meer inkomsten uit hun veeteelt haalden, een paar uur per dag meer werkten en opmerkelijke verbeteringen in hun psychische gezondheid behaalden. Deze effecten waren groter dan op basis van economische waarde van het project verwacht zou mogen worden. Duflo stelt dat hoop hiervoor een mogelijke verklaring is; de deelnemende huishoudens profiteerden niet alleen van de mogelijkheid te investeren en sparen, maar hun perspectief op de toekomst was drastisch veranderd (Banerjee e.a., 2015). Wanhoop kan economische groei dus belemmeren en hoop kan juist een reden zijn voor investering en groei.

Hoop is echter een complex begrip met verschillende aspecten, die op uiteenlopende manieren een rol spelen in onze maatschappij en economie. De economen Travis Lybbert en Bruce Wydick (2015) maken bijvoorbeeld onderscheid tussen verlangende hoop die betrekking heeft op dingen waarop wij geen invloed hebben (zoals mooi weer), en ambitieuze hoop op doelen die wij wel onder controle hebben (zoals het behalen van een diploma). Beide vormen van hoop zijn relevant voor ons functioneren.

Verlangende hoop kan ons bijvoorbeeld helpen weerbaar te blijven in moeilijke tijden, en wanneer we kampen met problemen waarover wij weinig controle hebben

(zoals een ziekte; Cohn e.a., 2009; Rustøen, 2010). Ambitieuze hoop speelt met name een belangrijke rol in de economie, daar deze vorm van hoop bepaalt of we bereid zijn energie, tijd en geld te investeren voor een betere toekomst. Daarbij blijkt dat actieve, ambitieuze hoop onder andere vaak samengaat met verbeterde academische, atletische en werkprestaties (Snyder, 2000; Avey e.a., 2011). Deze vorm van hoop vergt echter ook een aantal uniek menselijke vermogens, zoals het vormen van doelen, afwegen van kansen, toetsen van onze vooruitgang en zo nodig bijstellen van onze handelingen. Aan de andere kant zijn er ook grenzen aan dit ambitieuze en doelgerichte hopen.

Geloof, hoop en liefde: vertrouwen als een antropologisch-spirituele basis

Volgens de ontwikkelingspsycholoog en psychoanalyticus Erik Erikson (1902-1994) is hoop een van de meest fundamentele drijfveren, een vermogen tot overleven en samenleven. Volgens Erikson ontwikkelt de menselijke identiteit zich, via een proces van het beheersen van de ervaringen, uiteindelijk tot die van een autonome persoon (Erikson, 1959). Deze psychologische ontwikkeling loopt via een serie tegenstrijdige polen. De eerste fase is die van vertrouwen versus wantrouwen. Een natuurlijke hoop ontwikkelt zich vanuit de ervaringen van wat te vertrouwen is en wat niet. Zo wordt hoop onze eerste deugd, een kracht zonder welke we niet kunnen overleven (Erikson, 1950; Scioli & Biller, 2003). Volgens Erikson is het dus al in onze eerste levensjaar (of de eerste achttien maanden) dat we het vermogen van hopen en vertrouwen in de toekomst cultiveren.

De belangrijkste vraag voor het kind aan het begin van het leven is: vertrouw ik of wantrouw ik deze wereld? Zo ontwikkelt het kind autonomie en leert het om doelen te stellen om de omgeving te veranderen. De ouders leren het kind doelgericht gedrag aan. Het kwetsbare kind leert vertrouwen en van de andere kant wakkert het bij ouders de neiging aan tot zorg. Het gaat dus steeds om een combinatie van hechting (liefde) en hoop. Deze initiële reciprociteit als basis voor integratie in de samenleving noemt Erikson: de dans van de hoop (Erikson, 1950; Scioli & Biller, 2003). De basis van hechting en hoop verbreedt zich langzamerhand tot een identiteit, waarbij het imaginaire vermogen over de toekomst hoort. Het vormt de basis voor adaptief vermogen, evenals vertrouwen in latere institutionele structuren van hoop.

Later hebben andere onderzoekers deze gedachtelijn van Erikson verfijnd en aangepast. Volgens de psychologen Scioli en Biller manifesteert hoop zich niet alleen vanuit onze overlevingsdrang, maar ook op het gebied van relationele afhankelijkheid en controle over onze omgeving. Deze drie uitingen of diepere structuren van hoop worden niet alleen cultureel gevormd, maar hebben een neurobiologische basis, een soort evolutionaire blauwdruk (Scioli & Biller, 2009, p. 32-33, 48-64). De psychologische benadering leert ons veel over ons individueel functioneren, onze weerbaarheid en de manier waarop wij keuzes maken. Iets waar iedere ondernemer of beleidsmaker dagelijks mee te

maken heeft; met zichzelf en de mensen met wie hij werkt. In het economische denken zet hoop zich vooral om tot als een cognitief en kritisch vermogen. Hiervan getuigt onder meer de econoom en filosoof Amartya Sen: 'Redeneren is een permanente bron van hoop en vertrouwen in een wereld die wordt vertroebeld door duistere daden uit het heden en verleden' (Sen, 2013, p. 80.)

De achtergrond van hoop is temporaliteit: mensen hebben het vermogen om zich mentaal te verplaatsen in de tijd, terug te kijken en vooruit te kijken. Ze hebben de capaciteit om te dromen en doelen te stellen (Niebuhr, 1996; Pannenberg, 1985). Op basis van onze ervaringen in het verleden en de ervaringen van nu, kunnen we ons een slechtere of betere toekomst inbeelden. We ervaren onszelf als voortdurend samen onderweg en ontwikkelen een narratief zelfbewustzijn. Vanuit deze narratieve identiteit ontstaan er aspiraties en ontwikkelen we onze hoop. Deze zin-kern bepaalt onze drijfveren en vormt een moreel kompas voor ons economisch denken en handelen (Rich, 2006). De mens is altijd onderweg, wil zichzelf overstijgen en tot vervulling brengen.

Het was de verdienste van de christelijke econoom van Tjalling Pieter van der Kooy om steeds deze totaalvisie van wie de mens is voor ogen te houden. De zin van het menselijke leven is volgens hem het 'geroepen-zijn tot realisatie van het liefdegebod' (Van der Kooy, 1978; Rupert e.a., 2015). Hiervoor gebruiken we onze vermogens van verstand, gevoel en wil. De nadruk van het verstand is kennis, van vertrouwen gevoel, en dienen hoort bij de wil. Elke beslissing in de praktijk van een ondernemer is een synthese van deze drie elementen en dient tevens de controle van ethische normen te passeren (Van der Kooy, 1978; Rupert e.a., 2015). Hoop valt in het model van Van der Kooy onder vertrouwen, een uitzien naar Gods koninkrijk (Rupert e.a., 2015, p. 37).

Eigenlijk is hoop een specifieke vorm van vertrouwen, een vertrouwen in de toekomst (Rich, 2006). Door de aandacht voor deze antropologische beginselen komen niet alleen zuiver economische maar ook meta-economische drijfveren beter in beeld. Hoop is niet irrationeel; het heeft een rationele component (kennen, cognitief) staat in sociaal verband (dienen, relationeel) en is een praktische uitwerking van ons vertrouwen. Wanneer mensen goede hoop hebben, zijn ze bereid tijd, geld en energie te investeren in activiteiten waarvan zij inschatten dat die investeringen zich in de toekomst zullen uitbetalen. Men is dus bereid om dan risico's voor lief te nemen. Hierbij kan men denken aan onderwijs, beroepsopleiding, kleine bedrijven, hun gezondheid en die van hun kinderen.

Deze centrale plaats van vertrouwen in het begrip van hoop is belangrijk. De moderniteit heeft veel nadruk gelegd op autonomie en individuele keuzevrijheid. We worden als architecten van ons eigen leven gezien, verantwoordelijk voor het verwezenlijken van al onze eigen aspiraties. Klassieke deugden zoals geloof en hoop, die juist onze eigen vermogen relativeren, worden dogmatisch uit het modernistische en economische discours verbannen, en dit is mogelijk een gemis (McCloskey, 2006, p. 160-175).

Anderzijds is de verdienste van het modernistische model dat het de nadruk legt op het belang van vrijheid, innovatief vermogen en persoonlijke verantwoordelijkheid. Maar vrijheid gaat steeds samen met vertrouwen. De mens is ambivalent, onafhankelijk en afhankelijk. Vertrouwen betekent dat we altijd worden verbonden met een geloofs-

overtuiging (of zingevingskader), andere mensen en een verwachting in de toekomst. Of, wat de donkere zijde betreft, met nihilisme, egocentrisme en wanhoop (Mittleman 2009, p. 67-113). Zonder vertrouwen kan een samenleving, en dus ook een economie, onmogelijk functioneren (Fukuyama, 1996; Zak & Knack, 2001). De zogenaamde onzichtbare hand van Adam Smith veronderstelt meer dan vertrouwen in marktwerking. Economie draait om vertrouwen, omdat de mens leeft uit vertrouwen. Wanneer we geen geloofsovertuigingen (idealen) meer hebben, elkaar niet langer vertrouwen en geen hoop voor de toekomst hebben, dan blijft er alleen een sombere wereld over van complexe contracten, juridische processen en omkopschandalen.

Het spreekt voor zich dat het vertrouwen niet alleen een persoonlijke zaak is, maar juist verwijst naar een stabiele politieke en institutionele inbedding van het economische leven. Dit geldt dus ook voor ondernemingen, waar hoop op een goede toekomst wordt gedragen door stabiliteit, identiteit, transparante afspraken en eerlijkheid.

Hoop en de positieve psychologie en economie

Hoe kan hoop nu worden ingezet in een organisatie of andere praktische context? Daarvoor wordt in toenemende mate (empirisch) onderzoek gedaan, vooral op het terrein van de positieve psychologie, een tak van de psychologische wetenschap die focust op de eigenschappen, ervaringen, relaties en instituten die de kwaliteit van ons leven verbeteren (Seligman & Csikszentmihalyi, 2000; Lopez & Snyder, 2009). Dit onderzoeksveld is de oorsprong van een van de meest invloedrijke theorieën over hoop, de Hope Theory van de psycholoog Rick Snyder (1994).

Snyder definieert hoop als een toekomstgerichte cognitie, gebaseerd op twee componenten: *a* de overtuiging dat iemand in staat is belangrijke doelen te bereiken (agentschap), en *b* het vermogen meerdere paden te bedenken die naar deze doelen leiden (paden). Voor Snyder gaat hoop dus vooral om doelmatig denken en vindingrijkheid. De schalen die Snyder heeft ontwikkeld om hoop te meten, omvatten stellingen als: 'Ik bereik de doelen die ik mijzelf stel', en: 'Ik kan veel verschillende manieren bedenken om mijn doelen te bereiken' (Rand & Cheavens, 2011; Baneke, 2006). In verschillende onderzoeken blijken Snyders hoopschalen een stabiel en betrouwbaar construct te meten dat samenhangt met – maar te onderscheiden is van – vergelijkbare concepten, zoals optimisme (Bailey e.a., 2007).

Deze actieve en doelgerichte vorm van hoop blijkt niet alleen van belang voor de ontwikkelingseconomie. Ook in de westerse wereld wordt in groot aantal onderzoeken gevonden dat hoop samengaat met betere werkprestaties, meer werktevredenheid, verbondenheid met de organisatie, gezondheid en psychologisch welzijn (Youssef & Luthans, 2007; Avey e.a., 2011). Ook helpt een hoopvolle houding burn-out en stress te voorkomen.

Het is om deze redenen dat Carolyn Youssef en Fred Luthans (2007) hoop, samen met weerbaarheid en optimisme, bestempelen als een vorm van psychologisch kapitaal

ofwel een bron van psychologische kwaliteiten die mensen helpen zich te ontwikkelen. Het geeft individuele werknemers namelijk de weerbaarheid om om te gaan met steeds complexere werksituaties en heeft bovendien een positief effect op hun werkprestaties. Hoewel hier natuurlijk moeilijk een prijskaartje aan te hangen is, heeft Luthans hiertoe toch een poging gewaagd: gebaseerd op de gemiddelde productiviteitstoename van een medewerker met veel psychologisch kapitaal ten opzichte van iemand met weinig psychologisch kapitaal, zou dit per jaar tussen de 2.800 dollar en 5.500 dollar kunnen opleveren.

Er zijn verschillende mechanismen aan te wijzen die het effect van hoop op werkprestaties en welzijn verklaren. Een eerste verklaring is te vinden in de Broaden and Build-theorie van psychologe Barbara Fredrickson (2001). Zij stelt dat positieve emoties (zoals hoop) ervoor zorgen dat mensen meer openstaan voor nieuwe situaties en erva-

ringen, waardoor zij meer vaardigheden opdoen die een prettig en succesvol leven mogelijk maken. Uit onderzoek blijkt inderdaad dat werknemers die positieve emoties ervaren aan het einde van hun

Er is meer aandacht nodig voor hoop en collectief vertrouwen, hoop als drijfveer en emotie in het algemeen

werkdag, de volgende dag meer hoop ervaren en vervolgens met meer bevologenheid aan het werk gaan (Ouweneel e.a., 2012).

In sommige situaties zorgt hoop bovendien direct voor betere prestaties. Zo blijkt dat hoopvolle werknemers tijdens niet-optimale, vermoeide momenten van de dag beter in staat zijn cognitieve taken uit te voeren waarvoor zij nieuwe kennis moeten ontwikkelen en toepassen, dan minder hoopvolle collega's. Dit komt onder andere doordat zij tijdens deze momenten gebruik kunnen maken van de rijke verbeelding en creativiteit die hoop bij mensen oproept (Cavanaugh e.a., 2011).

Ook zorgt een gevoel van hoop dat juist pessimistische mensen actiever op zoek gaan naar oplossingen, wanneer zij problemen ervaren (Lopes & Cunha, 2008). Hoop gaat dus gepaard met positieve gevoelens, openheid, verbeelding en doelgerichtheid, die op hun beurt weer leiden tot meer succes en tevredenheid.

Hoopvolle werknemers functioneren dus beter dan niet-hoopvolle werknemers en dragen op verschillende manieren bij aan een positieve en constructieve organisatie. Maar kan men ook actief op hoop sturen? Hoewel er nog relatief weinig voorbeelden zijn van grootschalige projecten in organisaties gericht op hoop, is er wel een aantal praktische handvaten die kunnen bijdragen aan een meer hoopvolle organisatie, zoals samengevat door Luthans en Jensen (2002). Op basis van Snyders theorie stellen zij dat het vooral belangrijk is dat organisaties en hun medewerkers uitspreken welke doelen zij najagen, deze opdelen in subdoelen, alternatieve paden verzinnen en bereid zijn hun doelen of paden bij te stellen wanneer dit nodig is. Deze ingrepen kunnen echter niet op zichzelf staan, maar moeten zijn ingebed in een organisatiecultuur waarin het proces zelf, het najagen van onze doelen, wordt gewaardeerd. Hieruit blijkt wederom de nauwe

verbondenheid tussen hoop en vertrouwen; medewerkers kunnen zich slechts hoopvol opstellen, wanneer zij het gevoel hebben dat hun dromen en doelen serieus worden genomen en dat er gezamenlijk wordt gestreefd naar een betere toekomst (Luthans & Jensen, 2002).

Uit verschillende onderzoeken blijkt dan ook dat hoop in de context van een organisatie een sterke sociale component heeft. Zo vonden Simmons, Gooty, Nelson en Little (2009) dat een veilige hechting bij volwassenen – gekenmerkt door het vermogen flexibele, wederkerige relaties aan te gaan – zowel hoop als vertrouwen onder werknemers vergroot. Mensen die constructieve relaties aangaan op hun werk zijn dus hoopvoller dat zij hun doelen bereiken en hebben ook meer vertrouwen in anderen. Hoop en vertrouwen versterken op hun beurt de relatie of betrokkenheid van mensen met de organisatie.

Zo vond Ozag (2006) dat de medewerkers van een financiële instelling die meer hoop en vertrouwen ervaren, zich na een fusie meer betrokken voelen bij de nieuwe organisatie. Dit komt met name doordat zij het van grote waarde vinden om loyaal te blijven. Vertrouwen in het management zorgde ervoor dat medewerkers de fusie minder snel ervoeren als een bedreiging, en hoopvolle medewerkers bleken vaker overtuigd dat zij in staat waren om te gaan met de nieuwe situatie, wat hen aanspoorde om op een actieve wijze mee te werken aan de opbouw van ‘hun’ nieuwe organisatie.

Kortom, constructieve relaties tussen medewerkers en hun leidinggevenden, gebaseerd op vertrouwen en een gedeelde hoop, versterken de gehele organisatie.

Tot besluit

In dit artikel hebben we betoogd dat hoop – naast liefde en geloof – een centrale eigenschap is van de menselijke aard en daarmee van onze maatschappij en economie. Ook is getracht een breed begrip van hoop uiteen te zetten. Hierbij hebben we uit rijke tradities van de westerse cultuur kunnen putten, waarin hoop zowel als een vals, vergiftigd geschenk, een doekje voor het bloeden of juist als morele plicht is geformuleerd. Een filosofisch-theologische verkenning van de hopende mens liet zien dat hoop een antropologische noodzakelijkheid is, een existentiële zin-kern die onze persoonlijke identiteit vormgeeft.

Empirisch onderzoek op het vlak van economie, management en organisatie bevestigt dat hoop en vertrouwen een reëel en belangrijk aspect zijn van de dagelijkse ervaringen van werknemers, en dat deze een positief effect hebben voor zowel de individuen als de organisatie als geheel. Deze uiteenzetting laat ook zien dat, als de economische wetenschap zich wil verbinden met de menselijke conditie, zij niet voorbij kan gaan aan de menselijke ervaring van hoop. Vertrouwen op onze medemens, de toekomst en een rechtvaardige wereld neemt hierbij een sleutelpositie in.

Kortom: in het onderzoek van economische vraagstukken en met name in de context van organisaties is meer aandacht nodig voor hoop en collectief vertrouwen,

conclusies

en emotie in het algemeen. In alle contexten waarin mensen van elkaar afhankelijk zijn en samen werken aan hun ontwikkeling en toekomst, spelen hoop en vertrouwen een belangrijke rol. Erkenning voor deze menselijke ervaringen brengt daarmee een meer multidimensionale werkelijkheid in de economische theorie. ■

Literatuur

- Avey, J.B., Reichard, R.J., Luthans, F. & Mhatre, K.H. (2011). Meta-analysis of the impact of positive psychological capital on employee attitudes, behaviors, and performance. *Human Resource Development Quarterly*, 22, 127-152.
- Bailey, T. C., Eng, W., Frisch, M.B. & Snyder, C. (2007). Hope and optimism as related to life satisfaction. *Journal of Positive Psychology*, 2, 168-175.
- Baneke, J. (2006). *Gezondheid en hoop, een levensloopperspectief*. Psychoanalyse anno nu. Assen: Van Gorcum.
- Banerjee, A., Duflo, E., Goldberg, N., Karlan, D., Osei, R., Parienté, W., Shapiro, J., Thuysbaert, B. & Udry, C. (2015). A multifaceted program causes lasting progress for the very poor: evidence from six countries. *Science*, 348, 1260799.
- Bauckham, R. & Hart, T.A. (1999). *Hope against hope: christian eschatology at the turn of the millennium*. Grand Rapids, MI: Eerdmans.
- Benoist, A. de (2003). *Critiques: théoriques*. Parijs: Éditions L'Âge d'Homme.
- Bloch, E. (1977). *Das Prinzip Hoffnung: In fünf Teilen*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Bonhoeffer, D., Hertog, G.C., Veen, W. & Smilde, A. (2012). *Aanzetten voor een ethiek*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Cavanaugh, L.S., Cutright, K.M., Luce, M.F. & Bettman, J.R. (2011). Hope, pride, and processing during optimal and nonoptimal times of the day. *Emotion*, 11, 38-46.
- Cohn, M.A., Fredrickson, B.L., Brown, S.L., Mikels, J.A. & Conway, A.M. (2009). Happiness unpacked: positive emotions increase life satisfaction by building resilience. *Emotion*, 9, 361-368.
- Dijksterhuis, E.J. (1950). *De mechanisering van het wereldbeeld*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Dooyeweerd, H. (1979). *Roots of western culture: pagan, secular, and christian options*. Toronto: Wedge Publishing Foundation.
- Duflo, E. (2012). *Hope as capability*. Cambridge: Tanner Lecture.
- Erikson, E.H. (1950). *Childhood and society*. New York: Norton.
- Erikson, E.H. (1959). *Identity and the life cycle: selected papers*. New York: International Universities Press.
- Fredrickson, B.L. (2001). The role of positive emotions in positive psychology: the broaden'and'build theory of positive emotions. *American Psychologist*, 56, 218-226.
- Fukuyama, F. (1996). *Trust: the social virtues and the creation of prosperity*. New York: Simon & Schuster.
- Kant, I. (1961). *Critique of pure reason*. Londen: Macmillan.
- Kooy, T.P. van der (1978). *De wetenschap der economie en de doelstelling der universiteit*. Amsterdam: Vrije Universiteit, Economische Faculteit.
- Lopez, S.J. & Snyder, C.R. (2009). *The Oxford handbook of positive psychology*. Oxford: Oxford University Press.
- Luthans, F. & Jensen, S.M. (2002). Hope: a new positive strength for human resource development. *Human Resource Development Review*, 1, 304-322.
- Lybbert, T.J. & Wydick, B. (2015). *Poverty, aspirations, and the economics of hope*. Ongepubliceerd manuscript. Internet: jlicf.com/wp-content/uploads/2016/01/hope.pdf (25 februari 2016).
- Mandel, E. (2002). Anticipation and hope as categories of historical materialism. *Historical Materialism*, 10, 245-259.
- McCloskey, D.N. (2007). *The bourgeois virtues: ethics for an age of commerce*. Chicago: Chicago University Press.

- Mill, J.S. (1874/2013). *Nature, the utility of religion, and theism*. Londen: Forgotten Books.
- Mittleman, A. (2009). *Hope in a democratic age: philosophy, religion, and political theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Moltmann, J. (2010). *Ethik der Hoffnung*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus.
- Niebuhr, R. (1996). *The nature and destiny of man: a christian interpretation*. New York: Scribner.
- Nietzsche, F. (2013). *Menschliches, allzumenschliches: ein Buch für freie Geister*. Stuttgart: Kröner.
- Nisbet, R.A. (1980). *History of the idea of progress*. New Jersey: Transaction.
- Nobel Media AB (2009). *The Nobel peace prize for 2009 to president Barack Obama*. Press release. Internet: www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/2009/press.html (22 februari 2016).
- Ouweneel, E., Le Blanc, P.M., Schaufeli, W.B. & Wijn, C.I. van (2012). Good morning, good day: a diary study on positive emotions, hope, and work engagement. *Human Relations*, 65, 1129-1154.
- Ozag, D. (2006). The relationship between the trust, hope, and normative and continuance commitment of merger survivors. *Journal of Management Development*, 25, 870-883.
- Pannenberg, W. (1985). *Anthropology in theological perspective*. Philadelphia: Westminster Press.
- Rand, K.L. & Cheavens, J.S. (2011). Hope theory. In S. Lopez & C. Snyder (Eds.), *Oxford handbook of positive psychology* (pp. 323-335). Oxford: Oxford University Press.
- Rich, A. (2006). *Business and economic ethics: the ethics of economic systems*. Leuven: Peeters.
- Rupert, J., Hengstmengel, J.W., Haan, R., Goldschmeding, F., Geest, P.J.J. van & Commandeur, H.R. (2015). *Kennen, dienen, vertrouwen: naar de bronnen van de Goldschmeding Stichting voor Mens, Werk en Economie*. Rotterdam: Goldschmeding Stichting.
- Rustøen, T., Cooper, B. & Miaskowski, C. (2010). The importance of hope as a mediator of psychological distress and life satisfaction in a community sample of cancer patients. *Cancer Nursing*, 33, 258-267.
- Scioli, A. & Biller, H.B. (2003). *Hope, attachment and love*. Paper. Philadelphia: Villanova University.
- Scioli, A. & Biller, H.B. (2009). *Hope in the age of anxiety*. Oxford: Oxford University Press.
- Seligman, M. & Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology: an introduction. *American Psychologist*, 55, 5-14.
- Sen, A. (2013). *Het idee van rechtvaardigheid*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Simmons, B.L., Gooty, J., Nelson, D.L. & Little, L.M. (2009). Secure attachment: implications for hope, trust, burnout, and performance. *Journal of Organizational Behavior*, 30, 233-247.
- Snyder, C. (2000). The past and possible futures of hope. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 19, 11-28.
- Snyder, C.R. (1994). *The psychology of hope: you can get there from here*. New York: Free Press.
- Wolterstorff, N. (2004). Seeking justice in hope. In M. Volf & W.H. Katerberg (Eds.), *The future of hope: christian tradition amid modernity and postmodernity* (pp. 77-100). Grand Rapids, MI: Eerdmans.
- Wright, N. (2009). *Surprised by hope: rethinking heaven, the resurrection, and the mission of the church*. New York: HarperOne.
- Youssef, C.M. & Luthans, F. (2007). Positive organizational behavior in the workplace the impact of hope, optimism, and resilience. *Journal of Management*, 33, 774-800.
- Zak, P.J. & Knack, S. (2001). Trust and growth. *Economic Journal*, 111, 295-321.

auteurs

Prof. dr. P. Nullens is hoogleraar systematische theologie en rector bij de Evangelische Theologische Faculteit te Leuven.
E-mail: patrick.nullens@etf.edu.

Dr. M. Burger is academisch directeur bij de Erasmus Happiness Economics Research Organisation te Rotterdam.

Dr. S. van den Heuvel is assistent systematische theologie bij de Evangelische Theologische Faculteit te Leuven.

E. Pleeging MA is onderzoeksassistent bij de Erasmus Happiness Economics Research Organisation te Rotterdam.

